Ustvarjalnost primorskih skladateljev med italijansko okupacijo Primorske v času fašizma – kompozicijski, slogovni in družbeni uvidi

Ivan Florjanc
Univerza v Ljubljani
University of Ljubljana

Primorska se je v obdobju med obema svetovnima vojnama znašla v skrajno hudi zgodovinski in družbeno-politični situaciji. Sredi genocidnih razmer pa je iznašla in razvila poseben model odpornosti in dobre oblike reševanja konfliktnih pojavov. Iz teh uvidov je črpala modrost po vojni in deloma še danes. V ta okvir se umešča tudi naša razprava o *nenasilni odporniški ustvarjalnosti primorskih skladateljev v obdobju italijanske okupacije Primorske v času fašizma*.¹ Izpostavili bomo marsikateri pomenljiv primer uspešnih dobrih praks uporabe glasbe pri nenasilnem, miroljubnem a odločnem odporu genocidnemu nasilju. Ta odpor je izviral iz enakih humanističnih vrednot, ki so deklariran temelj sožitja tudi v sedanji evropski skupnosti narodov. Glasba je tu odigrala ne le terapevtsko vlogo, marveč je bila ves čas močan identitetni in družbeno-političen komunikacijski stabilizator, ki je podoben tistemu, ki ga opravlja *nervus vagus* v človeku, če uporabimo pomenljivo prisposobo iz anatomije.

Prispevek se pretežno umešča na glasbeno-sociološko področje in je zastavljen interdisciplinarno. Dotika se najprej vprašanj družbeno-političnega stanja, v katerem so živeli in ustvarjali skladatelji, pa tudi odnosov med njihovo glasbo in družbeno-političnim okoljem, kar se je ves čas tes-

1 Glede na zgodovinski potek dogajanj v razpravi ne enačimo italijanske okupacije Primorske leta 1918 in fašizma. Okupacija Primorske je bila posledica italijanskega militantnega iredentizma in odločitve italijanske vlade, ki je s podpisom Londonškega pakta prevzela program ekspanzionizma z znanimi posledicami. Fašizem je le nadaljeval in na še bolj grob način zaostрил, kar je okupacija že prej sprožila.

no prepletalo. Na teh področjih in njihovih presečiščih je brstelo, živelo in usihalo novo. V oporo bodo zato discipline, ki so običajno opredeljene kot delne discipline sistematične in historične muzikologije. Poleg tega bodo v pomoč nekateri uvidi komunikativnih struktur glasbe v istem družbenem kontekstu. S tem smo opredelili zasnovo in vsebinski okvir razprave.

Slovenija in zlasti Primorska kot stičišče evropskih narodov in križišče navzkrižnih interesov

Področje Primorske je v slovenskem, slovanskem in tudi evropskem prostoru posebnega značaja. Gre za stičiščno točko slovenskega – in zato tudi slovanskega – sveta z romanskim in germanskim, v miru in žal tudi v vojni, kar na tem področju ni bila redkost.

Celotna Slovenija je dežela, ki jo je Stvarnik postavil kot vrata v srce Evrope. Je srednjeevropska dežela, ki počiva na križišču poti med mediteranskim in balkanskim jugom, germanskim severom, slovanskim in madžarskim vzhodom in romanskim zahodom. Enak položaj križišča dobimo, če pogledamo iz vidika globalne razmejčitve severne poloble: pri Nanosu se stikata Vzhod in Zahod – t. i. Postojnska vrata. Skoraj nič drugačna ni bila srednjeveška cerkvena razdelitev ozemlja Slovenije: meja je potekala na čuden način kar po sredini enotnega ozemlja – in to diagonalna po Dravi. Tako jo je na neobičajen način določil Karel Veliki leta 811 zaradi ostrih sporov med Oglejskim patriarhatom in Salzburško škofijo. To je ustvarilo velike probleme svetima bratoma Cirilu in Metodu že pol stoletja zatem. Pomeljav je ukaz Karlovega odloka:

»Predictam provinciam Karantanorum ita inter (se) dividere iussimus, ut Dravus Fluvius qui per mediam provinciam currit, terminus ambarum dyoceseon esset.«²

Tak potek meje po sredini enotne politične tvorbe je bil za tedanji čas ne le izjemen, temveč »v nasprotju s takrat veljavnim načelom, naj cerkvene pravice ene dežele izvaja ena sama metropolija.«³ Takšnih križanj tujih nasprotnih interesov nad ozemljem Slovenije v zgodovini ni bilo malo.

Križiščna zemljepisna lega je za narode in kulture zelo ugodna v času miru. V nemirnih in zlasti v vojnih časih pa postane prostor, kjer se spo-

2 »Ukazujemo, da se omenjena provinca Karantanija tako razmeji, da bo reka Drava, ki teče po sredini province, meja obeh škofij (dioceze).« Prevod I. F. Cit. po: Janez Höfler, *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem* (Ljubljana: Viharnik, 2013), 13.

3 Höfler, istotam, 13.

padajo navzkrižni globalni interesi, pogostoma na nasilen in tudi krvav način. Nasilno premikanje meja je bilo za Slovenijo vso zgodovino boleča stalnica. Prebivalci dežel na tem srednjeevropskem prostoru, ki se čutijo pripadni slovenski narodni identiteti, so posledično menjaje prebivali zdaj znotraj in zdaj zunaj upravnih meja, ki niso sovpadale z mejami naroda, ki mu pripadajo. Meje so določale usode na bojiščih in interesi mejašev. Da je zemlja ob meji najslajša, je pregovorno stoletna izkušnja kmetov. Za maloštevilne narode pa je lahko tak princip v določenih obdobjih anemije in nasilja usoden.

Ob pogledu v zgodovino – tudi zelo daleč – opazimo pomenljivo zakonitost, da moramo govoriti ne o »*vojnah Slovencev*«, temveč o »*vojnih spopadih na slovenskih tleh*«. ⁴ Tak je bil npr. davni vojni spopad »*ad Frigidum*« med vzhodnorimskim cesarjem Teodozijem I. in samozvancem zahodnega dela rimskega cesarstva Flavijem Evgenijem leta 394 – ne po naključju – ravno na področju Primorske pod Nanosom, pri reki Vipavi (lat. *Frigidus*). Tudi obe veliki vojni dvajsetega stoletja sta bili takšni, le da spopad ni bil frontalen med vojskama, marveč okupacijski. Da je Slovenija od leta 1945 pa vse do nedavnega služila za tečaj »železne zaves« , oz. kot »*latentna vojna krajina*« v času t. i. *hladne vojne*, je bolj pravilo kot izjema. To je veljalo še posebej za njeno zahodno mejo, ki je zopet razdelila isto provinco in isti narod – pirske Slovence. Če se je Slovenija po letu 1991 znova znašla tam, kjer je bila ves čas od konca antike pa vse do leta 1918, pomeni le, da se je vrnila v svoj prvotni položaj križišča – zemljepisno, civilizacijsko, kulturno in interesno.

Dokaz povedanemu je zgodovinsko dejstvo, da je po rapalski pogodbi (12.11.1920) – mimo Wilsonove zahteve – celotna Primorska in Notranjska vse do Planine, Javornika in Snežnika pristala pod italijansko kraljevino. S tem je bil izpolnjen pogoj, s katerimi je Italija leta 1915 – po navidezni devetmesečni nevtralnosti ob izbruhu prve svetovne voje – s podpisom londonskega pakta (26. aprila 1915) prestopila iz svojega zavezništva centralnih sil (Avstro-Ogrska, Nemčija, Bolgarija in Otomanski imperij) v antantno zvezo in z vojno napovedjo dotedanji zaveznici Avstriji zakrivila »verolomstvo«. ⁵ Vojna napoved Italije in dejstvo, da je vojna napoved začela ve-

4 Ker ni neposreden predmet naše razprave, tukaj odmislimo segment krvavega revolucionarnega spopada, ki ga je bolj ali manj tajno pripravila in izvedla komunistična partija, o čemer še teče zgodovinska razprava ob vedno novih dejstvih in dokumentih. Spopad sam pa tudi ni bil ekspanzionistično agresorski, marveč se je zgodil znotraj naroda samega kot državljanska vojna v vojni.

5 Tako je slovenski časopis *Domoljub* 27. maja 1915 na prvi strani označil italijansko vojno napoved.

ljati prav na binkoštno nedeljo 24. maja 1915, je sprožilo med Slovenci velik politični in propagandni učinek.

Tako je širok pas na zahodni (*romanski*) in severni (*germanski*) meji Slovenije, ki meri četrtnino sedanje Republike Slovenije, postal predmet na pogajalski mizi mejašev na zahodu in severu. Del primorskega in koroškega ozemlja in življa je tam še danes.

Italijanska okupacija, ki je sledila rapalski pogodbi, se je takoj po letih 1922 (ustanovitev fašistične stranke) prelevila v genocidni fašistični teror, ki je trajal vse do leta 1945. Ravno v tem času pa so Slovenci na okupiranem področju samodejno in mimo omejevalnih uradnih struktur razvili živahno glasbeno dejavnost, kot eno od oblik nenasilnega odpora italijanskemu genocidnemu načrtu. O tem bo govor v zadnjem poglavju. Tašna glasbena dejavnost je bila močan prispevek pri vzdrževanju nenasilnih humanističnih vrednot v času tega krvavega obdobja ozemeljskih apetitov na krilih nacionalističnega ekspanzionizma, kar nakazujejo že imena *Grande Italia*, *Großdeutschland*, *Nagy-Magyarország*. Zaključek 20. in začetek 21. stoletja pa je krvavo zapečatila zopet ideja o *Veliki Srbiji*, če se omejimo na sile, ki so si prilaščale slovensko ozemlje v 20. stoletju. Umestno je tukaj spomniti na dejstvo, da so Slovenci v vsej zgodovini uporabljali le izraze kot *Zedinjena Slovenija* ali *Združena Slovenija* ipd..

V nadaljevanju razprave bomo posebej pozorni le na zahodni primorski del Slovenije, ki je na obeh straneh njene zahodne meje poseljena s Slovenci. Ker je ta meja določena podobno kot ona iz leta 811, obravnavamo tukaj ime *Primorska* kot enoten prostor. Za lažje razumevanje potrebujemo na tem mestu vsaj *kratek zgodovinski oris družbeno-političnega dogajanja v času fašistične okupacije Primorske*.

Kratek zgodovinski oris družbeno-političnega dogajanja v obdobju italijanske okupacije Primorske v času fašizma

Tisti del globalne prve svetovne vojne, ki se je odigral – podobno kot ostale – na slovenskih tleh, je bil posledica tajnih pogajanj velikih sil z ozemeljskimi apetiti.

Da so bili v igri italijanski ekspanzionistični apetiti premišljeno dolgega dometa, je simptomatičen datum zaščitnega zakona št. 38 z dne 23. februarja 2001 (*Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v*

deželi Furlaniji – Julijski krajini).⁶ Z njim je Republika Italija šele več kot pol stoletja po zaključku druge svetovne vojne – točneje 56 let kasneje – izpolnila formalno juridično zavezo, ki ji je bila ob zaključku drugega svetovnega konflikta naložena kot poraženi soudeleženci agresorske strani. S tem je bila dana priložnost, da vsaj na moralnem področju popravi škodo, ki so jo povzročala tri desetletja fašističnega genocidnega terorja na celotnem okupiranem ozemlju, ki je trajalo od maja leta 1915 pa do maja leta 1945. Več paragrafov tega zakona po 15-tih letih še vedno ni izpolnjenih. Polstoletna zamuda in več kot petnajstletno neizpolnjevanje več členov tega zakona nakazuje nadaljevanje (upajmo, da ne zametke) konfliktnega naboja v odnosu do italijanskih državljanov slovenske narodne manjšine (zlasti onih v Beničiji), ki so ob – ne ravno transparentnih geostrateških in političnih kupčkanjih, kjer tudi povojna Jugoslovanska stran ni čisto nedolžna⁷ – morali ostati v tuji državi zunaj svojih narodnostnih mej.

Tukaj ni prostor, kjer bi poglobljeno analizirati takšna dogajanja. V skladu z našo temo pa se moramo vsaj okvirno dotakniti *družbeno-političnega dogajanja v obdobju italijanske okupacije Primorske*, ki se je že takoj še močnejše zaostрила ob nastopu fašizma.

Pri tem opisu se namenoma opiramo na en sam bibliografski vir mešane italijansko-slovenske skupine zgodovinarjev: *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, Koper-Capodistria, 25. julij 2000* (v razpravi uporabljamo okrajšano: *Poročilo*).⁸ Gre za usklajeno dvojezično italijansko/slovensko besedilo, ki je

6 Uradna objava zakona: Legge 23 febbraio 2001, n. 38, 'Norme per la tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli - Venezia Giulia', Gazzetta Ufficiale n. 56 dell'8 marzo 2001. / Zakon štev. 38, z dne 23. februarja 2001, 'Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini', Uradni list (Republika Italija), št. 56, z dne 8. marca 2001. Italijansko/slovensko besedilo zakona je dostopno na spletu: <http://www.primorski.it/dossiers/priloge/14/48/>. Italijansko uradno besedilo pa je na spletnih straneh *Italijanskega parlamenta poslancev/Parlamento italiano, Camera dei deputati*: <http://www.camera.it/parlam/leggi/01038l.htm>. Oboje obiskano 20. septembra 2017.

7 Bibliografija o tem ravno v zadnjih desetletjih narašča. Objavljajo se številni dokumenti in študije. Na uravnovešeno zaključno sodbo bo potrebno še malo počakati.

8 Poročilo je objavljeno v slovenščini, italijanščini in angleščini. Citiramo po: *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. / I rapporti italo-sloveni 1880-1956. Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena. Koper-Capodistria, 25. julij - luglio 2000*. Izdajo je pripravil Inštitut za novejšo zgodovino, uredili Milica Kacin Wohinz, Nevenka Troha, prevod v angleščino Breda Negro Marinič, založila pa je ljubljanska revija *Nova revija* leta 2001. Po tej izdaji povzemamo vse citate.

dostopno tudi v angleškem prevodu.⁹ Komisija je bila postavljena na najvišji meddržavni ravni, kot beremo v uvodnem spremnem pismu obeh sopredsednikov komisije *Poročila*:

»Z izmenjavo not sta ministra za zunanje zadeve Slovenije in Italije oktobra 1993 določila ustanovitev mešane slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije z nalogo, da celovito in natančno prouči vse pomembne vidike v zgodovini političnih in kulturnih odnosov med dvema narodoma«¹⁰.

Člane vsake strani sta z ministrskimi odloki določila slovenski in italijanski zunanji minister. Delo komisije je trajalo sedem let: od leta 1993 do 2000. Komisija je bila pri svojem delu popolnoma avtonomna in svobodno zasedala na plenarih, kjer je pretresala gradiva. Kljub pomanjkljivostim, ki jih takšen podvig pričakovano vsebuje, je to trenutno najbolj avtoritativno zgodovinsko besedilo, ki se nanaša na to specifično vprašanje.

V besedilu je jasno prepoznana želja, da bi skupaj ustvarili besedilo, ki bo vsebovalo le neizpodbitna zgodovinska dejstva, sodbe in interpretacije dogajanj, ki jih ne bi bilo mogoče obojestransko zanikati. Tudi časovni razpon obravnavanega obdobja (1880-1956) je razumno širok, da je lahko zajel poglobljeno tudi korenine, filogenezo in vzročne povezave nekaterih kontroverznih a bolečih in tragičnih dogajanj med leti 1915 in 1945, pa vse do leta 1956. Pobuda in delo te komisije je vzoren primer dobre prakse na podobnih konfliktnih področjih, konkretno pa je močno orodje in opora pri normalizaciji odnosov obeh narodov ob slovenski zahodni oz. na italijanski severo-vzhodni meji.¹¹

S tem smo podali že prvi konkreten učinek večdesetletnih naporov prebivalcev na primorskem delu Slovenije, kjer je ravno slovenska stran pri

9 Slovenska stran: dr. Milica Kacin Wohinz (sopredsednica), dr. Nevenka Troha, dr. France Dolinar, dr. Branko Marušič, dr. Andrej Vovko, dr. Boris Mlakar; dr. Boris Gombač, g. Aleksander (Saša) Vuga. Italijanska stran: prof. Sergio Bartole (sopredsednik, do 9.3.1999), prof. Giorgio Conetti (sopredsednik, od 10.3.1999), prof. Fulvio Tomizza, prof. Lucio Toth, prof. Fulvio Salimbeni, prof. Elio Apih, prof. Paola Pagnini, prof. Angelo Ara, prof. Raoul Pupo, prof. Marina Cattaruzza. *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956. Poročilo ...* (Ljubljana: Nova revija, 2001), str. 4.

10 *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956. Poročilo ...*, prav tam, str. 14.

11 V isto smer kaže predlog obeh sopredsednikov komisije ministroma za zunanje zadeve Republike Slovenije in Italije, kjer konkretno nakažata *»nekaj možnosti, kako praktično uporabiti ta dokument: (1) uradna javna predstavitev dokumenta v glavnih mestih obeh držav, po možnosti v akademskem okolju, kot znak trdne sprave med obema narodoma, (2) objava teksta v dvojezični obliki, (3) objava temeljnih študij in (4) vključitev poročila med vsebine, obravnavane na srednjih šolah.«* V: Prav tam, str. 16.

tem in podobnih projektih odigrala odločilno pobudniško in gonilno vlogo. Takšne pobude pa ne vzniknejo hipoma, še manj iz nič.

Prostor te razprave dovoljuje močno okrajšano navedbo le nekaj bistvenih trditev v obliki sodb, ki sta jih obe strani v času sedemletnega dela vzajemno uskladili.

»Komisija je na prvem zasedanju ugotovila, da je za njeno obravnavo pomembno zgodovinsko obdobje od 1880 do 1956, to je od začetkov nacionalno politične diferenciacije obmejnega prostora do neposrednih posledic razmejitve po londonskem memorandumu. Za boljšo preglednost poročila je obdelavo tematike razdelila po uveljavljeni periodizaciji na štiri obdobja: 1880-1918, 1918-1941, 1941-1945 in 1945-1956.«¹²

Predmet naše razprave je drugo obdobje (1918-1941), čeprav v tretjem in celo četrtem-povojnem obdobju odnosi niso postali čez noč drugačni. V malce bolj sofisticirani in manj očitni obliki so ostajali podobni, kot so bili v prejšnjih obdobjih genocidnega zatiranja. V tem se je *Poročilo* izkazalo kot potrebno orodje v medsebojnih odnosih.

Poročilo takoj v začetku poseže v daljno zgodovino, v obdobje pred ti-sočpetsto leti, ki ga označi kot prvi začetek slovensko-italijanskih odnosov. S tem je podan pomenljiv uvod v obravnavo prvega konfliktnega obdobja 1880-1918.

»Slovensko-italijanski odnosi na jadranskem območju se začenejo v kriznem obdobju, ki je sledilo propadu rimskega imperija, ko se je po eni strani iz rimskih osnov razvilo italijanstvo, po drugi strani pa je prišlo do poselitve ozemlja s slovenskim prebivalstvom. Iz večstoletnega sosedstva in sožitja obravnavamo obdobje, ki je napočilo okoli leta 1880 in je zaznamovano s konfliktnim odnosom in slovensko-italijanskim narodnostnim sporom. Konflikt se je pletel v državno - političnem okviru habsburške monarhije. Tej so se med drugo polovico 14. stoletja in letom 1797 postopoma priključila razna območja Avstrijskega primorja. Večnarodna habsburška monarhija v drugi polovici 19. stoletja ni mogla izoblikovati političnega sistema, ki naj bi v državnem ustroju v celoti zrcalil večnarodno družbo. Zato jo je pretresalo narodnostno vprašanje, ki ga ni znala razrešiti. V okvir habsburškega narodnostnega vprašanja sodi tudi slovensko-italijanski nesporazum, na katerega so vpliva-

12 Prav tam, 2001, str. 15.

li tudi procesi modernizacije in ekonomskih sprememb, ki so prevevali vso srednjo Evropo, pa tudi prostor ob Jadranu. [...] Vprašanje je še bolj zapletal nedvoumno kulturni in čustveni, čeprav ne vselej tudi politični odziv, ki ga je med italijanskim prebivalstvom v Avstriji spodbudila ustanovitev Kraljevine Italije, nemara pa še bolj vključitev sosednjega ozemlja Veneta in Furlanije v njen državni okvir. Medtem ko so se Italijani ozirali preko meje monarhije, pa so si Slovenci prizadevali razbiti politično upravne meje, ker so jih v Avstriji delile med več dežel (poleg treh primorskih še Kranjska, Koroška in Štajerska), saj jih je to omejevalo pri medsebojnih odnosih in narodno-političnem sodelovanju. Priključitev Veneta h Kraljevini Italiji je tudi zbudila vprašanje, ki neposredno zadeva slovensko-italijanske odnose. Leta 1866 je postala dolina Nadiže ali Beneška Slovenija del italijanske države. Politika, ki jo je tu Italija izvajala do slovenskega prebivalstva, pa je neposredno odražala razliko med staro deželno državo Beneško republiko, in novo nacionalno državo. Kraljevina Italija se je zaradi stremljenja po ize-načevanju razmer v državi zatekala k zatiranju jezikovnih posebnosti in se sploh ni zmenila za lojalnost prebivalstva, ki so mu bili ukrepi namenjeni.«¹³

Kot Poročilo pravilno ugotavlja, je zatiranje jezikovnih posebnosti zlasti usodno doživljala Beneška Slovenija in Rezija. Stanje še do danes ni ne odpravljeno niti popravljeno, saj je ostalo skoraj enako, kot se je zgodilo v letih po 1866. Tako imenovano *Avstrijsko primorje* (istrski, tržaški in goriški del Primorske) pa se je v drugi polovici 19. stoletja gospodarsko in politično močno razvilo in se je enakovredno spojilo s političnimi gibanji v osrednji Sloveniji. Poročilo nadaljuje z zanimivimi analizami in tezami.

»Značilna lastnost italijanske in slovenske poselitve Avstrijskega primorja je bila v tem, da so sestavljali Slovenci izrazito podeželsko prebivalstvo, Italijani pa pretežno mestno prebivalstvo. Tega pojava ne kaže jemati v absolutnem smislu. [...] Čeprav se velja ogibati pretiranemu poudarjanju ločevanja med mestno in podeželsko stvarnostjo, je bilo razmerje med mestom in podeželjem dejansko eno od temeljnih vozlišč političnega boja v Primorju [...] Vozlišče razmerja med mestom in podeželjem je bilo obenem v središču še

13 Prav tam, str. 25–26. Pokončni tisk je avtorjev.

vedno trajajoče politično-historiografske razprave o pravi narodni podobi Primorja. Slovenska stran je zagovarjala pripadnost mesta podeželju bodisi zato, ker naj bi podeželska območja hranila nedotaknjeno, od kopičenja kulturnih in socialnih procesov neokrnjeno izvorno identiteto danega okolja, pa tudi zato, ker naj bi bila narodna podoba mest posledica raznarodovalnih procesov, ki so osiromašili slovenski narod. Slovenci so doživljali torej izgubo narodne identitete v procesu raznarodovanja tudi po več desetletjih kot še vedno bolečo in pretresljivo izkušnjo, ki se ne sme več ponoviti. Italijanska stran je to zavračala ... Iz tako različnih zasnov je pozneje klil spor o pojmu etnične meje ter o pomenu statističnih podatkov o narodnosti prebivalstva na obmejnih območjih ...»¹⁴

Poleg tega je »italijanska stran [v obdobju 1880-1918]¹⁵ pripisovala nagel vzpon slovenskega političnega in gospodarskega gibanja ter demografsko rast Slovencev v mestih tudi dejavnosti avstrijske državne oblasti, češ da naj bi ta politično podpirala slovenski živelj [...], da bi se postavil po robu italijanskemu avtonomizmu in nacionalizmu.«¹⁶ V takem ozračju se razumljivo Slovenci in Italijani v desetletjih pred vojno niso povezovali. Nenavadno zaveznitvo med slovenskimi katoličani in italijanskimi liberalci na Goriškem je precejšnja izjema.

»V italijanskem taboru je narodnjaštvo pri Ruggeru Timeusu preraslo v sicer manjšinski, a skrajni in radikalni nacionalizem, ki se je skliceval na kulturno in narodnostno poslanstvo mesta ter na imperativ gospodarskega prodora italijanstva na jadransko območje. [...] V napetem in razgretim ozračju so se pojavile tudi zamisli ljudi [...] okoli florentinske revije La Voce, ki je objavila pobude za sožitje med narodi in želela spoznati ter priznati večnacionalno stvarnost Trsta in njegove okolice. Pri tej reviji so sodelovali nekateri mladi Tržačani, med njimi tudi Scipio Slataper ter brata Carlo in Giani Stuparich. V nasprotovanju političnemu iredentizmu so svoj položaj označevali kot kulturni iredentizem in nameravali razvijati italijansko kulturo v soočanju in sodelovanju z južno-slovansko in nemško kulturo. Trst naj bi po njihovem postal kraj, kjer bi se srečevali različni narodi in civilizacije.«¹⁷

14 Prav tam, str. 27–28.

15 Opozorilo avtorja I. F.

16 Prav tam, str. 29.

17 Prav tam, str. 31–32.

Nekateri mladi Tržačani, med njimi tudi Scipio Slataper ter brata Carlo in Giani Stuparich so imeli inovativno zamisel o razvijanju italijanske kulture v soočanju in sodelovanju z južnoslovansko in nemško. Vendar so ostali popolnoma preslišani v takratnem italijanskem in slovenskem okolju.

»Slovenec je bila bližje južnoslovanska rešitev temeljnih kriznih problemov, ki so pretresali avstrijsko monarhijo tik pred začetkom prve svetovne vojne.«¹⁸

Dokončno in nepovratno zaostritev je sprožila prva svetovna vojna, ko *»je postal program iredentizma sestavni del programa italijanske državne politike«¹⁹*. V prvem letu vojne in v času navidezne nevtralnosti Italije je bilo – zaradi strahu, da bo monarhija le nekako preživela vojno – na italijanski strani sicer nekaj taktičnih namigov za stik s slovenskimi predstavniki, in to po naročilu italijanske vlade. Toda prelom Italije s starimi zavezniki osi in podpis tajnega londonskega pakta 26. aprila 1915 pa sta stvari dokončno zapečatila. Takole trdi usklajeno *Poročilo*:

»Toda že s podpisom londonskega pakta (1915) je prevzela italijanska vlada program ekspanzionizma, ki je poleg narodnega načela upošteval še zemljepisne in strateške razloge. Splošna privrženost Slovencev avstrijski državi se je dodatno napajala ob objavljanju prvih vesti o imperialističnem aspektu londonskega pakta in ob rešitvah, ki jih je vseboval v zvezi z vzhodno mejo italijanske kraljevine, pa tudi zaradi ravnanja italijanskih vojaških oblasti na prvih zasedenih ozemljih. V odnosu do Slovencev je prinesel novosti poraz Italijanov pri Kobaridu, saj je obrodil politiko sporazumevanja med podjarmljenimi narodi Avstro-Ogrske, ki je dosegla svoj vrh na rimskem kongresu aprila 1918, ter v sporazumu z Jugoslovanskim odborom. Medtem ko se je privrženost habsburški monarhiji zdela vse bolj v protislovju s procesi notranjega razkrajanja avstrijske države, se je med Slovenci širilo načelo o pravici do samoodločbe ter zamisel o južnoslovanski vzajemnosti. Ob vojaškem razpletu in po njem je prišlo do polnega izraza nasprotje med slovensko in jugoslovansko tezo o "narodnostni" meji, ki je temeljila v naziranju, da sodijo mesta k podeželju, in ki se v bistvu ujema z italijansko-avstrijsko mejo iz leta 1866, ter italijansko tezo, ki se je zavzemala za geografsko in strateško mejo in ji je do veljave pomagala prevlada najradi-

18 Prav tam, str. 32.

19 Prav tam, str. 32.

kalnejših tokov ob politično-psihološki potrebi, da bi javnemu mnenju postregla z otipljivimi znamenji ozemeljskih pridobitev, da bi zagotovila varno mejo mestom in istrski obali, ki so bila po večini italijanska, s tem pa upravičila ogromne žrtve, ki jih je terjala vojna. – Obdobje 1918-1941– Italija, zmagovalka v prvi svetovni vojni, je tako sklenila proces narodnega zedinjenja in obenem zajela v svoje meje poleg Slovencev v mestih in manjših središčih z italijansko večino tudi povsem slovenska območja, celo tista, ki leže zunaj meja nekdanjega Avstrijskega Primorja in jih ne zajema niti pojem italijanske Julijske krajine, ki se je izoblikoval v zadnjih desetletjih.»²⁰

Slovinci so – ob intenzivnih prizadevanjih za samoodločbo – vključitev v italijansko državo razumljivo doživeli kot hudo travmo, saj so bile še vedno žive medvojne travmatične izkušnje z italijansko vojsko in oblastjo na zasedenih krajih bojne črte ob Soči, ki so že tedaj jasno nakazale genocidne namene. Dodatno je stvari poslabšala tudi italijanska okupacijska oblast, ki se je še pred določitvijo jugoslovansko-italijanske meje v letih 1918-1920 trdo znašala nad Slovenci z napadi in požigi slovenskih šol in kulturnih domov. Podatki so shrhljivi.

»Nova meja na severnem Jadranu, ki jo je določil že londonski pakt leta 1915 ter jo je v glavnem potrdila rapalska pogodba (1920) in je tekla po razvodju med Črnim in Jadranskim morjem, je odtrgala od matice četrtino narodnega telesa (327.230 ljudi po avstrijskem štetju leta 1910, 271.305 po italijanskem štetju leta 1921, 290.000 po ocenah Carla Schiffrerja), toda večje število Slovencev v Italiji ni vplivalo na položaj Beneških Slovencev (ok. 34 tisoč po štetju iz leta 1921), ki so že dotlej živeli pod Italijo, oblasti pa so jih obravnavale kot dokončno poitalijančene in jim zato niso priznavale nikakršne narodne pravice.« Okupacijska oblast je sprejela »številne omejevalne ukrepe - razpuščala je občinske uprave in narodne svete, omejevala svobodo združevanja, pošiljala ljudi pred vojaška sodišča, zapirala vojne ujetnike, internirala in izganjala zlasti izobražence - in z njimi izpodkopala obnovo kulturnega in političnega življenja slovenske skupnosti. Hkrati so okupacijske oblasti podpirale manifestacije italijanstva tudi zato, da bi pogajalcem za novo razmejitve prikazale deželo kot italijansko.»²¹

20 Prav tam, str. 33–34.

21 Prav tam, str. 34–35.

Številke in dejstva so zgovorni sami po sebi. Dodatnega olja je prilil D'Annunzijev pohod na Reko in dogodki ob njem. Do danes pa odmeva dogodek v Trstu leta 1920, ki mu je bil priča 104-letni slovenski pisatelj tržačan Boris Pahor, ki ga *Poročilo* opiše takole:

»Požig Narodnega doma, sedeža slovenskih organizacij v Trstu julija 1920, pod pretvezo povračilnega udarca zavoljo nemirov v Splitu, ki so terjali žrtve med italijanskim in med slovanskim življem, je bil zato le prvi javni znanilec²² dolgotrajnega nasilja: kriza liberalne države je namreč v Julijski krajini pa tudi drugod po Italiji spodbudila fašistično pogromaštvo, z njim pa se je zaradi zakoreninjenega protislovenskega sovraštva še tesneje kot drugod v Italiji odkrito povezal državni aparat... Nastajali so tudi načrti za razbijanje jugoslovanske države ...«²³

Nadaljni razplet je vse bolj srhljiv, ki ga niti usklajeno italijansko-slovensko *Poročilo* ne more omiliti tudi s skrbno izbranim iskanjem izrazov, ki naj bi izražali suha dejstva tedanjih dogodkov in družebeno-političnih razmer na okupiranem ozemlju.

»Fašizem se je tudi z zakonodajnimi ukrepi poglobljeno lotil raznarodovanja vseh narodnih manjšin. Tako so bile druga za drugo prepovedane vse slovenske [...] narodne ustanove, ki so oživele po prvi svetovni vojni. Vse šole so poitalijančili, učitelje večinoma upokojili, premestili v notranjost države ali jih odpustili in prisilili v emigracijo. Slovencem so omejili dostop do javnih služb, zatrli so več sto kulturnih, športnih, mladinskih, socialnih, strokovnih društev, več desetih gospodarskih zadrug in denarnih zavodov, narodnih domov, knjižnic itd. Z zakonom so prepovedali politične stranke in periodični tisk, odpravili vsakršno predstavništvo narodnih manjšin, prepovedali uporabo [slovenskega] jezika v javnosti.

... Fašistično raznarodovanje ni prizaneslo niti Katoliški cerkvi... Preganjanje je neposredno prizadelo nižjo duhovščino, saj je bila deležna napadov in policijskih ukrepov.

22 To ni bil prvi, marveč najbolj paradigmatičen v seriji številnih ostalih. Nekaj več v nadaljevanju.

23 Prav tam, str. 36–37.

... Ključna prelomnica [...] sta bili odstranitev goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja, in tržaškega škofa Luigija Fogarja.

... Romanizacijski ukrepi so v Julijski krajini načelno vsebovali prepoved uporabe slovenskega jezika pri verskih obredih in verouku, vendar so zlasti na podeželju krščanskosocialni struji pripadajoči duhovniki pri njem protipostavno vztrajali.

... Gospodarska stiska in moreče politično ozračje sta v času med obema vojnama ustvarjali močen migracijski tok iz Julijske krajine. [...] Po jugoslovanskih ocenah je odšlo skupno 105.000 Slovencev in Hrvatov.«²⁴

Vsaka sila – zlasti nasilna – redno sproži podoben odpor, kot je v fizikalnih zakonih v naravi. Nastanek odpora na Primorskem opiše *Poročilo* takole.

»V Julijski krajini je namreč fašizem skušal uresničiti program popolnega uničenja slovenske narodne identitete. [...] Vendar so se na splošno nesoglasja med obema narodnostnima poglobljala in na ozemlju Julijske krajine se je izoblikoval razvejen odpor do fašističnega zatiranja. Predvsem slovenska mladina narodnjaške smeri, zbrana v organizaciji TIGR in povezava z jugoslovanskimi, pred začetkom druge svetovne vojne pa tudi angleškimi službami, se je odločila, da bo na nasilje odgovorila z nasiljem. Segla je po demonstrativnih in terorističnih sredstvih in s tem izzvala najstrožjo represijo... Za to odporiško dejavnost je Posebno sodišče za zaščito države izreklo mnoge zaporne kazni in širina najst smrtnih obsodb, deset je bilo izvršenih.«²⁵

TIGR je bil organizacijsko močna ne pa edina oblika odpora. Ni naključje, da so prvi spopad z okupatorjem v Sloveniji in sploh v Jugoslaviji imeli ravno pripadniki TIGRa 13. maja 1941 na Mali gori pri Ribnici.²⁶ O drugih oblikah odpora pa bo govor v zadnjem poglavju.

Razumljivo in razumno se je vzajemno *Poročilo* italijansko-slovenske skupine zgodovinarjev zavestno in načrtno izognilo naštevanju imen kriv-

24 Prav tam, str. 38–41.

25 Prav tam, str. 41–43.

26 O konfliktem odnosu komunistične partije do tigrovcev glej med drugim v: Tatjana Rejc, *Partija in Tigrovc* - medvojna in povojna usoda nekaterih vodilnih tigrovcev (Ljubljana: Slovenska matica, 2006).

cev in opisov konkretnih zločinov. Ob vztrajni uporabi le sintagme »fašizem« in/ali »fašističen« v *Poročilu* pa ne gre pozabiti, da je bil fašizem od nastopa Musolinijeve vlade pa do njene odstranitve 8.9.1943 uradna polnomočna oblast v Italiji z vsemi tremi funkcijami in z močno podporo najširših množic.²⁷ Torej je bila ta vlada in s tem država Italija odgovorna. Številna okrutna dejanja so se namreč dogajala še pred uradnim nastopom fašizma oziroma Mussolinijeve vlade, ki nastopi z mandatom šele 30. oktobra 1922.

Zgovoren je dogodek, o katerem priča spomenik v Strunjanu, da so 19. marca 1921 Italijani streljali iz vlaka na gručo otrok, ki so se ob progi *La Parenzana* igrali: dva so ubili, pet pa hudo ranili. Podoben pečat ima terorističen napad na škofijsko palačo v Trstu 29. decembra 1918, ki je bil gesta protesta proti škofu – Slovincu, mons. Andreju Karlinu, z namenom, da se umakne s svojega sedeža. Leto kasneje (15.12.1919) so dosegli, da je moral odstopiti.²⁸ Znake nasilnega izživljanja kaže mučenje in zapor dveh pastirjev kot povračilo za poškodovanje spomenika na vrhu Krna, ki so ga Italijani postavili nekemu heroju (16. junija 1922). Spomenik je porušila strela in ne pastirji,²⁹ saj je kmalu zatem ubila tudi dva stražarja, ki so ju Italijani postavili tja.³⁰ Brezštevilni so bili požigi šol, kulturnih domov in celo župnišč. Proti tem kriminalnim dejanjem ni bila s strani oblasti izvedena ne preiskava, niti so bila ta dejanja kaznovana.³¹ Prav tako niso bili ne zaprti ne obsojeni znani storilci, ki so zastrupili s strojnim oljem pomešanim z bencinom skladatelja Lojzeta Bratuža (27.12.1936) v Podgori, čeprav je zaradi tega na predvečer svojega petintridesetega rojstnega dne umrl (16.2.1937). Italijanska oblast je prepovedala javen pogreb. Kljub tajnosti in zgodnji jutranji uri se je spontano na pogrebu zbrala zelo velika množica iz vseh krajev Primorske. Takoj je spontano postal simbol in vzor nenasilnega odpora

27 Navajanje literature, ki je o tem vprašanju zelo obsežna, tukaj opuščamo.

28 Prim. Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, *Storia degli sloveni in Italia 1866-1998* (Venezia: Marsilio, 1998), 33.

29 Prim. časopis *Slovenec*, št.176, 15. 8. 1922, 4.

30 Renato Podbersič ml. Ivan Koršič. V: *Tvorci slovenske pomorske identitete*, uredil Andrej Rahten, zbirka Življenja in dela VI: Biografske in bibliografske študije, Ljubljana: ZRC SAZU, 2010), 145.

31 Podobno so ostali do danes nedodatknjeni likvidatorji, ki so med in po vojni izvrševali zločine po ukazih VOSA (varnostno obveščevalne službe). Umor zelo vplivnega krščanskega socialista dr. Stanka Vuka in njegove žene Danice Tomažič v dneh, ko sta se odpravljala v partizane, tudi kaže v to smer. Prim. Martin Breclj, *Anatomija političnega zločina. Trojni umor v Rossettijevi ulici med ugibanji in dejstvi* (Trst: Mladika, 2016).

proti fašizmu. Anonimna knjižica *Čisti žrtvi svetel spomin*, ki jo je napisal Rado Bednarik (1902–1975), se je tajno razširila. Odpor, kot ga je nakažal Bratuž s svojim zgledom, je postal še bolj odločen. Njegove skladbe – zlasti tiste na besedilo njegove žene pesnice Ljubke Šorli – so še danes vir navdiha.

Ob razmejitvi je po letu 1918 ostala v Italiji tudi Gorica, kjer je bil Mozartov libretist Lorenzo da Ponte (1749–1883) še 1. septembra leta 1777 v veliki zagati, ker ni razumel niti besede tistega, kar mu je lepa hotelirka-Slovenka želela povedati, pa tudi ona ni razumela tega, kar ji je on – v italijanščini, oz. v venetskem dialektu) – pravil: »Per mia disgrazia non parlava che tedesco, o cragnolino³², ed io non capia una parola di quello ch'ella diceva a me, né ella di quel ch'io a lei.«³³ Da Ponte pač ni razlikoval med nemškim jezikom in »cragnolino«, tj. kranjščino-slovenščino. Dogodek pa lepo pokaže jezikovna razmerja in razmere v mestu Gorici dobro stoletje pred italijansko okupacijo.

Da tudi po drugi svetovni vojni družbeno-politično ozračje na italijanski lokalni in državni ravni ni postalo bistveno drugačno, kažejo dejstva, da je ravno v tem predelu ob meji, ki je naseljen s Slovenci, najaktivnejše delovala tajana organizacija s skritim kodnim imenom *Gladio*.³⁴ Knjiga *Gli anni bui della Slavia* je med prvimi, ki je dokumentirano spregovorila o tajnem povojnem delovanju proti Slovencem na Primorskem, zlasti pa v Benečiji. *Gladio* je v koordinaciji s karabinjerji deloval v Benečiji še po letu 1990,³⁵ kar dodatno osvetli naše izsledke.

V takšnih genocidnih razmerah načrtnega državnega jezikovnega in fizičnega etničnega čiščenja, ki je dajal proste roke in celo podpiral delovanje najbolj grobih pripadnikov italijanske fašistične stranke, bi med slovenskim prebivalstvom upravičeno pričakovali popoln kulturni molk,

32 Izraz »cragnolino« je da Ponte zapisal fonetsko in po spominu in ne »carniolano« /kranjsko.

33 Lorenzo da Ponte, *Memorie*, Prva knjiga, drugi del (Nuova-Jorca [New York]: Gray & Bunce, 1829), str. 4.

34 *Gladio* je bil italijanska tajna organizacija, ki je bila ustanovljena takoj po drugi svetovni vojni. Kasneje, po ustanovitvi leta 1947, se je vanj vključila še CIA, ki je isto organizacijo poimenovala *Stay-behind* (biti onstran meje). Obstoje Gladija je uradno razodel tedanji predsednik italijanske vlade Giulio Andreotti šele 24. oktobra 1990. Sumi o obstoju pa segajo v leto 1979 (W. Colby) in 1984 (neofašist V. Vinciguerra med sodnim procesom). V Benečiji je deloval odsek *Gladia* z imenom *O (Osopo)*.

35 Več o tem v: NAZ [Natalino Zuanella], Marino Qualizza. *Gli anni bui della Slavia. Attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale* (Čedad / Cividale del Friuli, Società Cooperativa Editrice Dom, 1996). 255 strani.

vdanost v usodo in splošno mrtvilo. Vendar je bila reakcija Slovencev popolnoma drugačna. Poleg mreže tajnih trojk organizacije TIGRA je spontano vzniknilo splošno odporniško vzdušje, kjer so sodelovali vsi sloji. O tem bomo spregovorili v nadaljevanju.

Oris ključnih ustvarjalnih predvsem glasbenih osebnosti, dogajanj in vloge glasbe v času italijanske okupacije na Primorskem

Družba ni anonimen in peščeno amorfen skupek posameznikov, saj običajno deluje kot organsko povezana enota, kot zapleten organizem. Nekateri pripisujejo temu družbenemu organizmu celo samostojno zavest, drugi celo dušo, duha. V tem organizmu pa vznikajo določene osebnosti, ki so ključni nosilci samoohranitvenih in ustvarjalnih, ali pa tudi razdiralnih in samouničevalnih idej. Družba jih prepozna in prizna ali pa zavrne.

Tako je bilo med obema vojnama tudi na Primorskem nekaj ključnih ustvarjalnih osebnosti, ki so v tedanjih družbeno-političnih razmerah izpeljale – poleg že omenjenega TIGRA – veličasten kulturni podvig nenasilnega odpora s posebnim povdarkom na glasbi. Vsem je skupno to, da so kot edino "orožje" uporabljali zgolj umetnost, predvsem glasbo in pesništvo. V tem je izjemnost njihovega družbenega podviga.

Zanimivo je, da se predvsem v goriškem predelu Primorske v času med obema vojnama zbere skupina ljudi, ki deluje povsem usklajeno. Prednostno se posvečajo preprostemu ljudstvu, ki je v časih stiske najbolj ranljivo. Status izobraženca občutijo kot dolžnost in službo, ne kot prestiž nad drugimi. Njihovo delovanje zavestno poteka na področju kapilarne glasbene vzgoje v vseh starostnih dobah. Zaradi italijanskih genocidnih zakonov je njihovo delovanje tajno in na meji zarotništva. Glasba (predvsem zborovska ljudska in najširšemu krogu dostopna umetna pesem) in beseda (poezija, spevoigre in tajne dramske predstave) sta njihovo glavno in edino orožje.

Po tajnih dogovorih in *Rimski pogodbi Mussolini-Pašić* (27. 1. 1924), ki sovпада s popolnim zatrtjem javnega življenja med Slovenci na Primorskem, je vsako gibanje in druženje omejeno na cerkveni prostor. Škofa Frančišek B. Sedej (1854-1931) v Gorici in tržaško-koprski škof furlanskega rodu Luigi Fogar (1882-1971) v Trstu kljub prepovedim državnih oblasti ščitita rabo slovenščine pri bogoslužju in poučevanju verouka vse do njune odstavitve (Sedej 1931, Fogar 1936). Primorska duhovščina je z delom nada-

ljevala nemoteno naprej tudi pod škofi italijanske narodnosti. Razumljivo je, da je bilo to izjemno organizirano delovanje izvajano v popolni tajnosti. Tako bi lahko govorili o paralelnem »duhovniškem TIGRU«. Opis tega narodnoobrambnega dela primorske duhovščine in krščanskih socialcev najdemo v obsežni monografiji Egon Pelikana *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*.³⁶

S tem v tesni zvezi in pod zaščito obeh cerkvenih dostojanstvenikov zaživijo pogosta skoraj konspirativno organizirana romanja v odročne cerkve na Primorskem, na katera se ljudje množično in povsem spontano odzivajo. Za takšne priložnosti pripravljajo in v samozaložbi tiskajo notno gradivo skladb na skrbno izbrana besedila, ki vsebujejo jasna osvobojevalna sporočila. V tem posebej izstopa pesnica Ljubka Šorli. Podobno ostali: Filip Terčelj, Venceslav Belè, Stanko Stanič in drugi. Skladatelji ta besedila uglasbijo na način, ki je zelo blizu melosu ljudskih pesmi. V tem je posebno uspešen skladatelj Vinko Vodopivec. Zaznati pa je mogoče očiten glasbeno-vzgojni namen, da želijo skladatelji postopoma negovati pri pevcih rast izvajalskih zmožnosti. Takšen načrt pokaže pregled tiskanih sporedov in notnih knjižic za ta romanja, kjer je glasbeni stavek nekaterih pesmi (zlasti Bratuževih, Komelovih in Vodopivčevih) vsakič za spoznanje zahtevnejši in sodobneje zastavljen. Tako se v pevcih nezavedno dogaja pevska in s tem osebna rast, kar dviguje osebno samozavest. Morda je ravno v tem najbolj dragocena opora, ki jo je ta neformalni glasbeno-kulturni TIGR podaril svojim rojakom, da je nahranil njihovo lakoto po lepem, humanem, dobrem, po iskanju smisla njihovega trpljenja.

V času med obema vojnama je tako samo na Primorskem skomponirano in natisnjeno v tiskarni ali s hektografom na tisoče novih skladb. Samo Vodopivec, ki je bil med temi skladatelji najbolj plodovit, jih je zložil približno tisočpetsto. Večina teh hektografiranih (oz. šapirografiranih) skladb lahko danes izgine v pozabo, saj črnilo na partiturah nepovratno blede. Zbirka *Zbrana dela primorskih skladateljev*,³⁷ ki monografsko objavlja celotne opuse skladateljev v tiskani in digitalni obliki. S tem želi oteti pozabe in uničenja to glasbeno ustvarjalno bogastvo Primorske iz časa italijanske okupacije.

36 Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom* (Ljubljana: Nova revija, 2002). 776 strani.

37 Najaktivneje se je doslej pri tem izkazalo *Združenje cerkvenih pevskih zborov – Gorica*. Doslej so izšli opusi vseh trenutno dosegljivih skladb Lojzeta Bratuža (2005), Stanka Jericija (2010), Emila Komela (2016) in Mirka Fileja (2017). Avtorske pravice vseh publikacij so odprtega tipa.

Ena od posebej izstopajočih in ključnih osebnosti, okoli katerega se je vrtel niz drugih, je bil v tem času skladatelj, učitelj, pianist, glasbeni teoretik in organist *Emil Komel* (1875-1960). Prebival in deloval je v Gorici in njenem širokem zaledju kot dejaven soustvarjalec njenih kulturnih korenin. Kljub hudim grožnjam, šikaniranju, izgubi službe in zlodejanjem (npr. zažig njegovega učbenika *Harmonija* s strani fašistov leta 1934) ni bežal preko meje, kar so številni storili, saj je tudi svojo Gorico imel za Slovenijo. Zato je neustrašeno ostal v Gorici. Kot verujoči v evolucijo, je skromno in tiho opravljal svojo svečeniško vlogo dobesedno v katakombah mračnih desetletij med obema vojnama. Nepregledna je vrsta učenk in učencev, ki so bili sad njegovega učiteljskega žara. Lahko bi to poimenovali očetovstvo, ali z besedami psihoanalitika Matjaža Lunačka »univerzalno starševstvo«³⁸. Vrsta njihovih imen je zelo dolga: Breda Šček-Orel, Ivan Šček, tenorist Josip Rijavec, pevka Cirila Medvedova, pianist Anton Neffat, skladatelj Mirko Filej, skladatelj Zorko Harej, pa tudi mladi Marij Kogoj in Joško Jakončič, sinovski prijatelj Lojze Bratuž in nenazadnje le tri leta mlajši skladatelj Vinko Vodopivec, če omenimo le izstopajoče.

Pred kratkim objavljena *Zbrana dela Emila Komela*,³⁹ predstavljajo le majhen izsek tistega, kar je v neposrednem osebnem stiku Komel zapisal v srce in vest rojakov v Gorici in daljni okolici. Osebna nacionalna zavest mu ni branila, da bi ne bil enako prijateljski tudi do Italijanov, Furlanov in Nemcev. Vse, kar imamo sedaj prvič skoraj v celoti objavljeno (*Harmonija* in *Glasbena priloga s praktičnimi vajami*, zvezek *Skladb za orgle, klavir in harmonij* ter zvezek *Vokalna dela – izbor*), je le del tistega, kar je Komel ustvaril.

V Komelov krog pa moramo nujno pritegniti ustvarjalni napor skladateljev, ki so delovali v tistem času. To sta bila najprej *Vinko Vodopivec* (1878-1952) in *Lojze Bratuž* (1902-1937). Vse tri bi – v skladu z njihovim delom in zaslugami – lahko označili kot prostovoljno, *neformalno trojko glasbenega TIGRA*«, ki je delovala na Goriškem in okolici vse do Idrije in v Posočju. Vsak od njih je imel svojo posebno vlogo, vsak v skladu s svojim značajem in osebno nadarjenostjo. Poleg njih so bili še drugi. Na tržaškem v tem času izstopata npr. skladtelja Vasilij Mirk (1884-1962) do svojega umi-

38 Prim. Matjaž Lunaček, »Potrebe so mi bile že od nekdaj sumljive«, *Delo*, Sobotna priloga, 22. 7. 2017, 6.

39 Trije zvezki: faksimile učbenika *Harmonija* in *Glasbena priloga s praktičnimi vajami*, zvezek *Skladb za orgle, klavir in harmonij* ter zvezek *Vokalna dela – izbor*. Poleg tega je tudi CD s celotnim zbranim opusom v digitalni obliki. Izdalo Združenje cerkvenih pevskih zborov – Gorica, 2016.

ka v Slovenijo, Stane Malič (1904-1984) in Ubald Vrabec (1905-1992), ki je ob umiku v Slovenijo deloval v primorskem društvu emigrantov *Jadran*. Kori in prosvetna društva so posejani z rokopisi, ki so jih skladatelji podarili temu ali onemu pevovodju. Od vsega tega je veliko za vedno izgubljenega, celo sežganega (npr. v Gorici ob požigu *Trgovskega doma* leta 1926, *Katoliške tiskarne* in *Goriške straže*) ali preprosto uničenega. Skladatelja Rada Simonitija (1914-1981) v tem medvojnem času ne zaznamo aktivnega na Primorskem; študij in svojo kariero je ustvaril po vojni v povsem drugem okolju od tukaj opisanega.

V sklopu ključnih odporniških podvigov na Primorskem, ki so glasbene narave, ne moremo mimo vloge, ki jo je odigrala *tovarna glasbil Cecilija*. Ob podjetnosti predvsem Lojzeta Bratuža in škofa Sedeja je ta tovarna začela v Gorici načrtno izdelovati harmonije, ki so jih zasnovali tako, da so bili cenovno dostopni tudi najrevnejšim glasbenikom na podeželju. S takšnim neprofitnim in predvsem narodnoobrambnim pristopom je tovarna s temi glasbili docela napolnila vso tržaško in goriško pokrajino s Posočjem. Učbenik Harmonije, ki ga je Emil Komel napisal, je namenoma tako zasnovan, da je prikladen samoukom pri učenju glasbenega stavka, kot je v predgovoru sam zapisal. Poleg tega je Komel zasnoval še vrsto kratkih skladb, ki so kot praktični del Harmonije pomagale samoukom pri utrjevanju glasbenega stavka, ali pa kot vzorci za improviziranje na orglah, harmoniju ali klavirju, namenjene pa so tudi kot uvod v skladanje. To je Komel v uvodu svoji *Harmoniji* izrecno izpostavil. Zamisel o učbeniku kontrapunkta in kompozicije pa je Emil Komel zaradi fašističnega zažiga Harmonije (1934) povsem opustil.

Znotraj tega dogajanja srečamo v istem času tudi mladega *Marija Kogoja* (1892-1956). Njegova goriška zgodba se neposredno dotika teme naše razprave. Emil Komel je tudi Marija Kogoja povedel v svet glasbe v njegovih nežnih letih, po letu 1909. Kogoja v Gorici srečamo najprej kot mladega gimnazijca-malosemeniščnika, pa tudi kot organista po okoliških cerkvah (Podgora, Šempeter, Anhovo), kmalu nato pa že kot nadebudnega kompozista, ki išče lastno podobo. Kasneje – po študiju na Dunaju – srečamo Kogoja zopet v Gorici. To je bl čas – po letu 1920 – Kogojevega iskanja trdnjega kruha in novih poti v glasbo. Če bi ne bilo na italijanski strani toliko nakopičenega grobega nacionalizma, bi zelo verjetno mladi Marij Kogoj aktivno vstopil v skupino futuristov tistega znamenitega 1. aprila 1923, ko je na klavirju improviziral pri uprizoritvi scenskega dela *Il peccato*. Delo je napisal mladi goriški futurist Sofronio Pocarini. Ob Kogoju bi gledališč-

na skupina *Teatro Semifuturista* zelo verjetno zares zaživel znotraj skupnih ustvarjalnih brstičev, ki sta jih obetala tedanji modernistični čas in Marinettijevi podvigi – in to navkljub odbijajoči agresivnosti njegovega futurističnega Manifesta. Ta dogodek je za to obdobje paradigmatično razodevajoč, saj razkriva notranjo dinamiko porajajočega se fašizma, ki je italijansko okupacijsko oblast z roko v roki še bolj odločno zapeljal v sektaško genocidne vode.

V letih 1920 je Gorica postala v novoustanovljenem Pocarinijevem in Vucetičevem futurističnem gibanju *Movimento Futurista Giuliano* neke vrste stičišče dveh velikih avatngardnih krožnic, ki sta imeli svoji središči v Milanu in Berlinu. Italijanski nacionalizem in takoj zatem novonastali fašizem, v katerem so se Filippo Tomaso Marinetti in somišljeniki futurističnega Manifesta počutili čisto domače, je že ob spočetju zatrl obetavne ustvarjalne sadove tako pri Kogoju kot pri marsikom drugem iz slovenskega okolja, še preden so se dodobra razcveteli. Razumljivo. Ob takratnem množičnem požiganju slovenskih kulturnih domov po Primorskem pač gibanje futuristov, ki so takšna početja odobraval kot skladna s svojimi manifesti, ni moglo zaživeti v teh večinsko slovenskih krajih. Verbalno razglašanje svobode ob grobem nasilju ni moglo najti privrženecv ne med Slovenci in niti med Italijani. Toliko bolj se je čutil izključenega rahločutni Marij Kogoj. Slaviti militarizem, ali razdiralno gesto libertincev, grobo verbalno zaničevati žensko in častiti vojno kot edino čistilno sredstvo sveta (člen 9 Marinettijevega *Manifesta*), vse to ni moglo ne pri Komelu, Bratužu ali pri Kogoju in niti pri mnogih drugih vzbuditi željo za sodelovanje. Marij Kogoj se je takoj zatem umaknil v Ljubljano. V Gorico se ni več vračal. Kasneje pa se je morda tudi zaradi teh ran – poleg ostalih – popolnoma umaknil na senčno stran duha.

Pri celostnih vrednotenjih in zgodovinsko-estetskih ocenah takrat nastajajočega modernizma moramo vzeti v poštev tudi takšna dejstva konkretnih družbeno-političnih udejanjenj abstraktnih futurističnih manifestov, ki so bolj kot estetiko v svoja jadra zajemali razdiralne silnice ekspanzionističnih nacionalizmov – v Italiji in Nemčiji. Teh dejstev pa vsekakor ne gre spregledati tudi takrat, ko se vprašujemo o vzrokih nastajanja vse večjega prepada med temi in podobnimi modernističnimi tokovi in širšo družbo, ki se prvič močneje pojavi ravno v tem času. Futurizem in podobni modernistični tokovi so razumljivo zlasti na Primorskem postali sinonim za odtujenost in celo nasilje, kar pa ni bilo vprašanje estetike marveč etike in nasploh človečnosti. Tudi slogovne izbire skladateljev med italijan-

sko okupacijo Primorske v času fašizma nam ob tem postanejo bolj razumljive. S tem pa smo nakazali snov že za novo raziskavo.

Čeprav smo se – glede na obširnost tematike – bistva lahko le dotaknili, pa lahko zaključimo takole. Če je stiska – poleg čudenja – mati modroslovja in poezije, nikakor ne more biti naključje, da je slovenska Primorska ravno v času svoje največje moralne in fizične stiske ustvarila zajetno število preprostih a dragocenih glasbenih stvaritev. Prav stiska je vzbudila v najbolj pronicljivih duhovih silno nujo uma in srca po notranji jasnovidnosti in duhovni prečiščenosti. Jasnovidnost uma zato, da ne bi ob neznanski krutosti zblazneli. Prečiščenost srca pa zato, da se ob dotiku s sovraštvom ne bi zastrupili. Takšni ljudje, ki zmorejo to storiti, so zato upravičeno jasnovidci in preroki svojega časa. Znotraj neformalne zaveze »kulturnega TIGRA« so vsi to zares bili. Zaradi skoraj samoumevne vsakdanjosti pa je le redkim dano uvideti to trajno sodobno dragocenost takšnih osebnosti v vsej njihovi globini, ki je – *mutatis mutandis* – še kako potrebna novi Evropi 21. stoletja. V mislih imamo osebnosti, ki status izobraženca oz. intelektualca ne občutijo kot prestiž in moč, marveč ga v vesti občutijo kot dolžnost in službo do bližnjih neglede na nacionalno pripadnost. Srž rodoljubja je ravno v tem. Omenjene osebnosti na Primorskem v času fašizma in številni, ki so ostali anonimni, so zato ustvarili dragocen model, kako lahko glasba postane močan identitetni in družbeno-politični komunikacijski stabilizator tudi v skrajnih konfliktnih situacijah.

Bibliografija

- Bratuž, Lojze. *Lojze Bratuž 1902-1937. Zbrano skladateljsko delo*. V: Florjanc, Ivan, zbral in ur.. *Zbrana dela primorskih skladateljev I*. Gorica: Združenje cerkvenih pevskih zborov – Gorica, 2005.
- Dolinar, M. Franc in Tavano, Luigi, ur. *Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione*. Gorica: Istituto di storia sociale e religiosa, 1997.
- Filej, Mirko. *Zbrano skladateljsko delo*. V: Florjanc, Ivan, ur.. *Mirko Filej 1912–1962*. Zbrano skladateljsko delo. Gorica: Združenje cerkvenih pevskih zborov – Gorica, 2017.
- Kacin Wohinc, Milica in Pirjevec, Jože. *Storia degli sloveni in Italia 1866–1998*. Venezia: Marsilio, 1998.
- Komel, Emil. *Harmonija in Glasbena priloga s praktičnimi vajami*. Faksimile, v: Florjanc, Ivan, ur.. *Emil Komel 1875–1960, Zbrana dela*. Gorica: Združenje cerkvenih pevskih zborov – Gorica, 2016.

- Komel, Emil. *Skladbe za orgle, klavir in harmonij*. V: Florjanc, Ivan, ur.. *Emil Komel 1875–1960*, Zbrana dela. Gorica: Združenje cerkvenih pevskih zborov – Gorica, 2016.
- Komel, Emil. *Vokalna dela*. V: Florjanc, Ivan, ur.. *Emil Komel 1875–1960*, Zbrana dela. Gorica: Združenje cerkvenih pevskih zborov – Gorica, 2016.
- NAZ [Natalino Zuanella], in Qualizza, Marino. *Gli anni bui della Slavia. Attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale*. Čedad / Cividale del Friuli, Società Cooperativa Editrice Dom, 1996.
- Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Pompeo, Augusto, ur. *Forte Bravetta 1932–1945. Storie memorie territorio*. Roma: XVI Circoscrizione ANPI Roma, 2000.
- Primorski slovenski biografski leksikon*.
- Schifrer, Carlo. *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia*. Trieste: Istituto di storia moderna dell'Università di Trieste, 1946.
- Tuta, Slavko. *Cena za svobodo*. Uredil Igor Tuta. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1999.
- Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956, poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. I rapporti italo-sloveni 1880–1956, relazione della commissione storico-culturale italoslovena. Slovene-Italian Relations 1880–1956, report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Koper- Capodistria, 25. julij -luglio - July 2000*. Kacin Wohinz, Milica, in Troha, Nevenka, ur. Angl. prevod Negra Marinič, Breda. Ljubljana: Nova revija, 2001.